

BEŞERİ SERMAYENİN EKONOMİK KALKINMA SÜRECİNDEKİ ROLÜ: TEORİK BİR DEĞERLENDİRME

Deniz ÖZYAKIŞIR
Araş. Gör., Kafkas Üniversitesi, İ.İ.B.F.
dozyakisir@gmail.com

ÖZET

Ekonomik kalkınma, iktisat yazınında büyümeden farklı olarak çok geniş bir çerçevede ele alınmaktadır. Çok boyutlu bir süreç olan ekonomik kalkınmada, nüfus, teknoloji, dış ticaret, tarım, finansal gelişme ve beşeri sermaye gibi çeşitli faktörler önemli rol oynamaktadır. Son yıllardaki gerek teorik gerekse ampirik çalışmalarda kalkınma sürecinde özellikle beşeri sermayenin rolüne dikkat çekilmekte ve ülkelerin bu alanda yatırım yapmalarına vurgu yapılmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, beşeri sermayenin ekonomik kalkınma sürecindeki rolüne ilişkin teorik bir çerçeve sunmaktır. Fakat kalkınma, iktisat yazınında çok tartışmalı bir konu olduğu için, ilk bölümde kalkınmaya yönelik eleştirel bir değerlendirme yapılmaktadır. İkinci bölümde, beşeri sermaye geniş bir çerçevede ele alınmaktadır. Çalışma, beşeri sermayenin önemli unsurlarından olan eğitim ve sağlık alanındaki yatırımların ekonomik kalkınmaya etkisiyle son bulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Ekonomik kalkınma, beşeri sermaye, eğitim, sağlık

ECONOMIC DEVELOPMENT PROCESS ROLE OF HUMAN CAPITAL: A THEORETICAL ASSESSMENT

ABSTRACT

In the literature of economy, the concept of economic development is different from the concept of economic growth. In the economic development as a multidimensional process many factor such as demography, technology, agriculture,

financial development and human capital have an important role. In theoretical and empirical studies of recent years especially have taking attention to the role of human capital and on the investment of countries on this field.

The aim of this study is to provide theoretical framework on the role of human capital during the economic development process. However, because development is a very controversial topic in the literature of economy, in the first part the critical assessment of the concept of development is made. In the second part, the concept of human capital is discussed from a broad framework. Finally the study ended by looking on the effect of economic development of the investment of education and health area which are important part of human capital.

Keywords: Economic development, human capital, education, health

GİRİŞ

II. Dünya Savaşından sonra klasik sömürgecilik anlayışının tasfiye edilmesi sonucu yeni bir süreç başlamıştır. Bu süreçte az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin Batı dünyasına eklemlenmesi beraberinde çeşitli kalkınma modelleri, teorileri ve stratejilerini gündeme getirmiştir. Böylece az gelişmişlik perspektifinden hareketle bir alt disiplin olarak kalkınma iktisadı ortaya çıkarken, kalkınma olgusu ciddi anlamda ülke ekonomilerinin ana gündemini oluşturmuştur. Kalkınma; kabaca GSMH'deki artışı ifade eden büyüme kavramından farklı olarak, uzun vadeli sosyo-kültürel bir gelişme sürecini ifade etmektedir.

Dolayısıyla nispeten niteliksel gelişmeler/ argümanlar tarafından şekillenen kalkınma, salt ekonomik kategorilere indirgenemeyecek kadar çok boyutlu bir süreci temsil etmektedir. Söz konusu ekonomik kalkınma sürecinde dış ticaret, teknoloji, sermaye hareketleri gibi pek çok faktör etkili olmakla birlikte özellikle beşeri sermaye faktörü son yıllarda fazlasıyla ön plana çıkmakta ve kalkınma sürecinde önemli bir rol oynamaktadır.

İşsel büyüme modellerinin önemli bir kaynağı olan beşeri sermaye olgusu; bilgi, beceri ve bireysel yeteneklerin toplamından oluşmakta ve bu anlamda kalkınmaya önemli ölçüde yarar sağlamaktadır. Buradan hareketle söz konusu olgunun kalkınma sürecinde oynadığı rollerle ilgili olarak pek çok akademik ve/veya ampirik çalışmalar yapılmaktadır. Yapılan çalışmalarda beşeri sermayenin özellikle eğitim ve sağlık alanındaki yatırımlar noktasında ekonomik kalkınmada önemli bir rol oynadığına dikkat çekilmiştir.

1. EKONOMİK KALKINMA: TEORİK VE TARİHSEL ÇERÇEVE

Çalışmanın bu bölümünde ekonomik kalkınma olgusu kavramsal ve tarihsel bir perspektifte ele alınmaktadır.

1.1. Ekonomik Kalkınma: Kavramsal Bir Analiz

Kalkınma, iktisat yazınında tanımlanması oldukça karmaşık olan bir kavramdır. Geniş tartışmaların yaşandığı kalkınma literatüründe söz konusu kavramın büyüme, yapısal değişme, sanayileşme ve modernleşmeyle bağlantıları ele alınmış ve ortaya çıkan farklılıklar incelenmiştir. Dolayısıyla tanımlanması bile tartışmalı olan bu kavramla ilgili, geri kalmış toplumların hem ekonomik olan hem de ekonomik olmayan kendi öz kaynaklarını içine alacak yeni bir tanımın yapılması zordur. Ancak kalkınma kavramının tanımlanması aslında tam da ekonomik ve ekonomik olmayan kaynakları bir bütün olarak içinde barındıracak yerden başlatılması gerekmektedir. Nitekim kalkınmayı sermaye ve teknoloji ikilemine mahkûm ederek sadece bu iki faktörün birikimine bağlayan anlayışlara karşın yeni bir kalkınma kavramı geliştirebilmek gerekir (Crocker, 1991:459). Böylece kalkınmayı kabaca iktisadi büyümeye ve teknoloji-sermaye yönlü bir unsur olarak gören anlayışlardan ayırıp daha geniş bir çerçevede ele almak mümkün olacaktır.

Bu çerçeveden hareketle kalkınmayı; “*kendi kendine sürdürülebilir büyüme, üretim biçiminde yapısal değişme, teknolojik yenilik, sosyal, siyasal ve kurumsal yenileşme ve insanların yaşam koşullarında yaygın iyileşme*” (Şenses, 2004: 13) şeklinde tanımlamak mümkündür. Dolayısıyla ekonomik kalkınma kavramı, iktisadi nitelikteki yapıların yanı sıra sosyal, siyasal ve kültürel nitelikteki yapılarda da gelişme yönünde bir değişmeyi hatta yeni yapıların oluşturulmasını içeren süreçleri ifade etmektedir (Yavilioğlu, 2002: 75). Kısacası “*kalkınma, doğası gereği bir “uzun dönem” sorunudur. Ve söz konusu olan bir toplumsal değişim sürecidir*” (Başkaya, 2005:27) diyebiliriz.

1.2. Kalkınma: Tarihsel Bir Çerçeve

Kalkınma kavramının sahneye çıkışına baktığımızda, tarihsel çıkış noktasının II. Dünya Savaşı ertesinde doğrudan sömürgeciliğin ortadan kalktığı yıllara denk geldiğini görmekteyiz. Bu yıllar, bağımsızlıklarına yeni kavuşmuş ülkelerin Batı tarafından yeni bir sürece eklenmeye çalışıldığı bir dönemi temsil etmektedir. Nitekim Rajni Kothari, “*sömürgeciliğin bıraktığı yerden kalkınma nöbeti devraldı*” (Aktaran:Başkaya, 2005:44) derken tam da bu sürecin niteliğine göndermede bulunmuştur. Başkaya’ya (2005: 32) göre neoklasik geleneğin bir alt disiplini olarak ortaya çıkan kalkınma olgusu, acil ekonomik programların oluşturulma zorunluluğuydu. Zira neoklasik iktisadi gelenek, savaş sonrasında yeni kurulan ülkelerin ekonomik yönetimi konusunda yetersiz kaldığı için kalkınma kavramı yaygınlık kazanmış hatta *kalkınma iktisadı* adında yeni bir alt disiplin ortaya çıkmıştır. Yeldan’a göre bu kavram, küresel kapitalizmin 1913-sonrasında tökezlemesi sonucunda bir “ara imkan” şeklinde ortaya çıkmıştır. Çünkü kapitalizm 20. yüzyıla artan işsizlik, yoksulluk ve yükselen faşist dalgayla girdiği için küresel ölçekte bir bunalım yaşamıştır (Yeldan, 2005) Bu yüzden söz konusu disiplin için “*kapitalizmin eşitsiz gelişimi sonucunda açığa çıkan iktisadın bir alt disiplinidir*” (Ercan ve Biçer, 2005:53) diyebiliriz.

Savaş sonrası ortaya çıkan bu kalkınma iktisadi Birinci kuşak kalkınma ekonomisi olarak adlandırılmıştır (Şenses, 1996:103-107). Bu kapsamda geliştirilen politikalar; üretim, istihdam ve büyüme gibi konularda sorun yaşayan ülkelerin, kaynakların etkin kullanımını temel alarak gevşek para politikası, açık bütçe, yatırım ve kamu harcamalarında artışa gitmelerini öneren Keynezyen politikalar olmuştur (Han ve Kaya, 2008:223-233). Çoğunlukla talep yönlü olan bu politikalar özünde devlet eliyle yeni bir sürecin başlangıcını işaret etmiştir. Nitekim 1929'daki Büyük Bunalımdan sonra bu politikaların hayata geçirilmesi için gerekli yapısal düzenlemelerin ve sosyo-ekonomik altyapının ancak devlet tarafından gerçekleştirilebileceği açıkça ortaya çıkmıştır.

Özellikle II. Dünya savaşından sonra kalkınmanın bir kader veya kaçınılmaz bir olgu olmadığı düşüncesi, gelişmekte olan ülkeleri harekete geçirmiştir. Söz konusu ülkeler uzun dönemde iktisadi ve toplumsal yapılarını büyümeye elverişli hale getirebilmeyi ve böylece kalkınabilmeyi kendilerine nihai hedef olarak seçmişlerdir (Taban ve Günay, 2008: 353). Buradan hareketle 1950'li ve 1960'lı yıllarda gerek yeni bağımsızlığa kavuşan ülkelerde gerekse önceden bağımsızlık kazananlarda, kalkınmaya ilişkin iyimser beklentiler hakim olmuştur (Başkaya, 2005: 35). Bu beklentiler, az gelişmiş ülkelerin Batı temelli ekonomik kalkınma reçetelerini uygulamaları halinde gelişmiş ülke sıfatı kazanabilecekleri yönündeydi. Bu amaçla kalkınmalarını tamamlayan ülkeler az gelişmiş ülkelere çeşitli tavsiyelerde bulunmuşlardır. IMF ve Dünya Bankası gibi uluslar arası kurumlara üyelik, sınırların açılması ve serbest piyasa sistemine geçiş, bu tavsiye veya reçetelerden birkaçıdır. Oysa kalkınma reçetelerinin gerçek yüzüne baktığımızda teori ile pratiğin çeliştiğini görmek mümkündür. Bu çelişkiyi Partant'ın (2005: 55) **keçi ile lahana** metaforunda daha iyi görebiliriz. Bununla birlikte, bugünün kalkınmış ülkelerinde benimsenen politika ve kurumların, bugünkü kalkınmakta olan ülkelere tavsiye edilen kurum ve politikalarından farklı olduğu

görülmektedir (Chang, 2007: 207). Buna rağmen gelişmekte olan ülkeler kalkınma politikalarından vazgeçmemiş ve kendilerine tavsiye edilen kalkınma reçetelerini büyük ölçüde uygulamışlardır.

Çünkü “*Kalkınma, bağımsızlık ve kendine yeterlilikten söz edildikçe gelişmiş ülkelerin bilim adamları ve bu ülkelerin güdümündeki örgütler “Liberal politikalara almaşık seçeneğiniz yoktur. Almaşık bir siyaset uygulamaya kalkışanlar Kuzey Kore, Eski Arnavutluk, Küba, Afrika ülkeleri gibi marjinalleşir, dünya toplumundan dışlanır” sözleriyle az gelişmiş ülkelerin emekçilerinin zihinlerini bulandırmaya çalışmaktadırlar*” (Somel, 2001: 186). Bu tür söylemler, özellikle gelişmekte olan ülkelerin kendi kaynaklarını kullanmayarak dış kaynaklara bağımlı olmalarına ve liberal politikalar uygulayarak sınırlarını daha fazla dışa açmalarını sağlamıştır.

Bununla birlikte sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş süreci öncesindeki kriz dönemi olan 1970’li yıllar ile 1980’lerde, kalkınma kavramının yerine “istikrar” kavramı ön plana çıkmıştır. 1990’lı yıllarda, bilgi teknolojisinin ve bilgi toplumunun istikrar kazanma eğilimi ile birlikte büyüme ve kalkınmaya olan yönelimde yeniden bir canlanma başlamasına rağmen bu dönemdeki büyüme ve kalkınmanın, sanayi toplumunda olduğundan farklı bir biçimde gerçekleşmesi beklenmektedir (Erkan, 1998: 12). Çünkü bundan önceki dönemin kalkınma amaçlarını gözetken yaklaşım, neoliberal küreselleşme döneminde yerini makroekonomik istikrar ve serbestleştirme sürecinin kısa dönemde ortaya çıkardığı diğer sorunlara bırakmıştır. Bu süreçte özellikle sanayileşme, yapısal değişim, işsizlik ve gelir dağılımı gibi konular gündemin dışında tutulmuştur (Şenses, 2004: 15). Dolayısıyla Wallerstein’in de ifade ettiği gibi bu süreçte kurtuluş reçeteleri değişmiştir. Artık ileriye gidebilmenin yöntemi ithal ikameci politikalar değil, ihracata dayalı üretim faaliyetleri olmuştur (Wallerstein, 2006: 131). Bu bağlamda Birinci ve İkinci Dünya Savaşları ve ulus devletlerin görece bağımsız kalkınma politikaları ile şekillenen 1914-1970 ara döneminden sonra dünya

ölçeğinde adına, küreselleşme diyebileceğimiz yeni bir döneme girilmiştir (Yeldan, 2002: 22). Bu dönemde neoliberal politikaların önünde engel olarak görülen kalkınma olgusu, tasfiye sürecine girmiş ve kalkınma yerini küreselleşmeye bırakmıştır. Sonuç olarak kalkınma iktisadı gözden düşerken ultra liberal dalganın ideolojik hegemonyasını kurduğu bu yeni süreçte kalkınma kavramıyla birlikte kullanılan; planlama, kalkınma planı, beş yıllık plan vb. kavramlar da cazibesini yitirmiş ve geri plana atılmıştır (Başkaya, 2005: 39).

2. BEŞERİ SERMAYE VE EKONOMİK KALKINMA İLİŞKİSİ

Bu bölümde beşeri sermaye kavramına yönelik kavramsal ve tarihsel bir çerçeve çizilerek bu çerçevede genel bir değerlendirme yapılmakta ve beşeri sermayenin kaynakları ile özellikleri beraber analiz edilmektedir.

2.1. Beşeri Sermaye: Kavramsal ve Tarihsel Çerçeve

Beşeri sermaye kavramı, ekonomik faaliyetlerle ilgili olarak bireylerde oluşan bilgi, beceri ve diğer nitelikleri, kısaca insanın üretken olarak ortaya koyabileceği tüm nitelikleri içermektedir (OECD, 1988:8). İlk olarak 1960'li yıllarda Theodore W. Schultz tarafından ortaya atılan beşeri sermaye; gelir artışına bağlı olarak kazanılmış insani özellikleri içeren geniş bir kavramdır. Kavram genel olarak; insanların bilgilerini, becerilerini, yeteneklerini ve kısmen de eğitim boyunca elde ettikleri kazanımları içermekle birlikte aynı zamanda onların sağlık ve beslenmelerine bağlı olarak elde ettikleri güç ve canlılığı da kapsamaktadır (Appleton and Teal, 1998).

Bu yüzden geleneksel beşeri sermaye teorisi, eğitim (resmi ve gayri resmi) ve sağlık gibi iki önemli bileşeni içermekle beraber (Ateş, Çabuk and Erk, 1998) 1980'li yılların sonlarından itibaren iyi eğitilmiş ve nitelikli işgücü olarak ele alınan beşeri sermaye olgusu, ekonomik

büyümenin motoru olarak kabul edilmeye başlanmıştır (Nesterova & Sabirianova, 1998:5). Bir kişinin veya toplumun sahip olduğu bilgi, beceri, yetenekler, sağlık durumu, toplumsal ilişkilerdeki yeri ve eğitim düzeyi gibi kavramların tümünü ifade etmek için kullanılan ve ekonomik büyümenin temel kaynağını oluşturan beşeri sermaye kavramı (Kar ve Ağır, 2003:185) sanayi toplumundaki fiziki sermayeye alternatif olarak bilgi toplumunda ön plana çıkmış ve ülkeler için kalkınma stratejisi olarak önem kazanmıştır. Bilgi toplumunun personel alt yapısı olarak ifade edilen beşeri sermaye, özünde uzmanlaşmış insanı tanımlayan bir kavramdır.

Söz konusu kavramla ilgili ilk çalışmalar Becker (1962), Denison (1962), Schultz (1961) gibi araştırmacılar tarafından yapılmakla birlikte, içsel büyüme teorilerinin öncülerinden biri olan R. Lucas (1988) tarafından modellenmiş (Lucas, 1998: 3-42) ve ekonomik büyümenin itici gücü olarak literatürde yer almaya başlamıştır. Lucas ve Rebelo (1991) tarafından geliştirilen modellerde (Rebelo, 1991, :500-521), fiziksel sermaye gibi bir üretim faktörü olarak ele alınan beşeri sermaye, genelde eğitim yoluyla ortaya çıkan fakat bununla birlikte çalışma sürecinde yaparak öğrenme yoluyla da kendiliğinden oluşabilen bir olgu olarak değerlendirilmiştir.

Bazı yaklaşımlara göre de beşeri sermaye, bireysel yeteneklerin toplamıdır ve soyut bilgiden farklı olarak bilgi ve beceri gerektirir. Geleneksel mallarda olduğu gibi, rakip olma ve dışlama özelliğine sahiptir. Uzman bir doktorun becerisini başka alanlarda kullanamaması bu duruma örnek olarak verilebilir (Erkan, 1998:27). Yine bazı yaklaşımlarda beşeri sermaye işgücünde içerilmiş (embodied) bilgi ve beceri toplamı olarak kabul edilmekte ve işgücünün niteliği, okullar ve işyerlerindeki eğitim sayesinde geliştirildikçe ülkenin beşeri sermayesinin arttığı, beşeri sermayenin hem artan verimliliğin hem de teknolojik ilerlemenin temel taşı olarak oluşturduğu ileri sürülmektedir (Kibritçiöğlü, 1998: 207).

2.2. Beşeri Sermayenin Kaynakları ve Özellikleri

Beşeri sermaye birikiminin kaynakları arasında yetenek, bilgi, okul eğitimi, hizmet-içi eğitim, yaparak öğrenme, gözlem ve sosyal etkileşim sayılabilir. İyi eğitilmiş bir toplum sosyal avantajlara sahiptir, örneğin, okuma yazma oranı arttıkça ve eğitim süresi uzadıkça iş yaşamındaki değişikliklere uyum esnekliği artmaktadır, bu nedenle gelecekteki faydaları maliyetini aşacağından bu tür beşeri sermaye yatırımları toplum için bir kazançtır. Yetersiz beşeri sermaye yatırımları bireysel gelir dağılımını bozabilir ki bu sorun, uzun dönemde ek beşeri sermaye yatırımlarıyla aşılabilir. Bu beşeri yatırımlar konusunda özellikle Mincer'in 1958 yılındaki çalışmasına (Mincer, 1958:281-302) bakılmasında fayda vardır.

Bir üretim için geleneksel üretim faktörleri yanında beşeri sermayeye de sahip olmak gerekir. Bu nedenle, yeterli beşeri sermayeye sahip olamayan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler, yeterli vasıfsız emek ve fiziki sermayeleri olsa bile bazı malları üretememektedirler. Oysa, beşeri sermayeleri nispi olarak daha güçlü olan gelişmiş ülkeler, ileri teknoloji gerektiren bu malları rahatlıkla üretebilmektedir. Bu nedenle bir ekonomi tıpkı fiziki sermaye yatırımları gibi, beşeri sermaye yatırımına da ihtiyaç duyar.

Gelinen noktada, üretime katılan kişinin sahip olduğu ve genel anlamda insanın niteliğini vurgulayan bilgi, beceri, tecrübe ve dinamizm gibi pozitif değerler, beşeri sermaye olarak kabul edilmektedir (Tansel ve Güngör, 1997:532). Çünkü söz konusu değerler, üretimde kullanılan diğer faktörlerin daha verimli değerlendirilmesine imkan vermekte; ayrıca yeni teknolojilerin icadı ve rasyonel bir şekilde kullanılmasına da yol açmaktadır. Bu nedenle ekonomik faaliyetlerdeki rasyonellik artmakta ve ülke ekonomisi daha hızlı kalkınabilmektedir. Beşeri sermayeyi sadece eğitimle özdeşleştirmek mümkün değildir. Çünkü konu insanın niteliğini vurguladığı için, eğitimin yanında sağlık, dinamik

nüfus miktarı ve beyin göçü gibi diğer faktörleri de beşeri sermaye birikimine etki eden unsurlar arasında değerlendirmek gerekmektedir.

Beşeri sermayenin oluşturulması ve geliştirilmesi; ortalama yaşam uzunluğu, okuma yazma oranı, beslenme, çocuk ölüm oran ve çeşitli sağlık göstergeleri gibi konular bağlamında incelen bir olgudur. Kaynakların eğitim, sağlık ve beslenme alanlarına kaynakların, özel sektör mü yoksa kamu sektörü tarafından ayrıldığı konusu oldukça önemlidir. Eğer yatırım harcamaları özel sektör tarafından yapılıyorsa, öncelikle bu hizmetleri talep eden bireylerin, gelir dağılımından yeterli payı almaları; eğer kaynak kamu sektörü ise, bu türden hizmet yatırımlarını karşılayacak bütçe gelirlerinin artırılması gerekmektedir. Bir çok çalışmada (örneğin Romer, 1986) bilgi stoku, makinede içerilmiş olarak alınmaktadır. Lucas'da (1988) ise bilgi, eğitim yoluyla çalışan bireylere aktarılmakta ya da diğer bir ifadeyle bilgi, beşeri sermaye de içerilmiştir. Barro (1991), ilk ve ortaokullaşma; Barro ve Lee (1993), nüfusun ortalama okula katılma oranı; MRW (1992), çalışanların içinde ortaokul mezunlarının oranını beşeri sermaye yatırım oranının yaklaşık bir göstergesi olarak almaktadır.

Bununla birlikte Lucas, gerçekte bireyin beşeri sermayesindeki artışın kendi verimliliğini arttırmasının dışında bütün üretim faktörlerinin üretkenliğine katkıda bulunduğunu da belirtmiş, hükümetlerin eğitime ve teknolojik altyapının geliştirilmesine yapacakları her türlü yatırımın beşeri sermaye birikimi üzerinde olumlu etkiler oluşturup büyümeyi fiziki sermayeye yapılan yatırımların etkisinden daha fazla etkileyeceğini vurgulamıştır. Lucas'a göre aksi halde beşeri sermaye göçü, yoksul ülkelerdeki yoksulluğun devamını sağlarken, diğer yandan zengin ülkelerin durgun duruma girmelerini önlemektedir. Örneğin beşeri sermaye birikimi yetersizliği ve yetenekli insanların fırsatını buldukça göç etmeleri yüzünden Çin ve Hindistan gibi ölçek ekonomiler doğuracak iç piyasa genişliğine sahip ülkeler bile beklenen gelişmeyi gösterememişlerdir (Lucas, 1998: 39). Ayrıca beşeri

sermayeyi destekleyecek diğer faktörler konusunda yeterli önlemler alınmadığı takdirde mevcut beşeri sermayenin bir kısmının yurt dışına kaçacağını ve yurt içinde kalan kısmının da verimli bir biçimde üretime katkı sağlayamayacağını (Taban ve Kar, 2008:334) söylemek mümkündür. Bu nedenledir ki beşeri sermaye yatırımı, OECD ülkelerinin ekonomik başarıyı, tam istihdamı, ve sosyal kaynaşmayı arttıran stratejilerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Ayrıca bireyler, kurumlar ve uluslar, yüksek bilgi düzeyinin, becerilerin ve başarının güvenli bir gelecek için zorunlu olduğunun gittikçe farkındadırlar (OECD,1998).

Zira bir ülkenin beşeri sermaye yönünden zenginliği, iş gücünün verimliliğini arttıracak eğitim düzeyi, yetenek, sağlık ve beslenme gibi etkenlere bağlıdır. Daha iyi eğitilen, sağlıklı beslenen ve daha yetenekli gelişen bir işgücü, elbette ki çok daha verimli ve kapsamlı bir beşeri sermaye oluşturabilecektir (Dülgeroğlu, 2003:89). Beşeri sermaye birikimini etkileyen temel faktörlerin başında eğitim ve sağlık yatırımları gelmektedir. Zira eğitime yapılan yatırımlar işgücünün verimliliğini yükseltmekte ve sürdürülebilir büyüme için oldukça önemli dışsallıklar sağlamaktadır. Sağlık alanında yapılan yatırımların da beşeri sermayenin niteliğini değiştirdiğini ve işgücünün verimliliğini arttırarak ulusal geliri olumlu yönde etkilediği görülmektedir (Bekmez, Köne ve Günel, 2007: 68). Sağlık ve eğitim, beşeri sermayeye ve toplumsal refaha katkıda bulunan iki önemli bileşen (Appleton and Teal, 1998:2) olmakla birlikte bu iki değişkenin dışında sosyal sermaye, ücret düzeyi, motivasyon ve fiziki sermaye ile tamamlayıcılık gibi faktörler de beşeri sermayeyi önemli ölçüde etkileyen kaynaklardır. Bu kaynaklardan özellikle sosyal sermaye, beşeri sermaye için önemli ölçüde tamamlayıcı bir rol oynamaktadır.

Sosyal sermaye ortaklaşa faaliyetleri kolaylaştıran ve toplumsal düzeyde verimliliği artıran güven, normlar ve ağlar (Helliwell, 2001:43) şeklinde tanımlanırken Michael Woolcock sosyal sermayeyi “ortak

hareket etmeyi kolaylaştıran ağlara ve değerlere” göndermede bulunarak dar ve kesin bir şekilde tanımlamaktadır (Woolcock, 2000:5). Kişi ve kurumlar arası güvene dayalı ilişkilerin ekonomik açıdan incelenmesi (Karagül ve Masca, 2005 :37-52) olarak da tanımlanan sosyal sermaye; toplumu oluşturan fertler, sivil toplum örgütleri ve kamu kurumları arasındaki koordinasyon faaliyetlerini kolaylaştırarak toplumun üretkenliğini arttıran, güven, norm ve iletişim ağı (Temple, 2001:25) gibi özellikleri kapsamaktadır. Öte yanda beşeri sermayenin verimli bir biçimde çalışmasında ücret, oldukça etkili bir paya sahiptir. Zira hak edilen ücreti alamayan birey, sahip olduğu beşeri sermayeyi gizleyerek verimsiz olur. Aynı şekilde bir kişinin beşeri sermayesinden daha fazla yararlanmak için o kişinin motivasyonu da şarttır (Taban ve Kar, 2008: 343). Sonuç olarak hükümetlerin eğitime ve teknolojik altyapının geliştirilmesine yapacakları her türlü yatırımlar, beşeri sermaye birikimi üzerinde olumlu etkiler yaratarak, büyümeyi (fizikî sermayeye yapılan yatırımların yalın etkisinin gösterdiğinden) çok daha fazla etkileyecektir (Kibritçioğlu, 1998: 226) diyebiliriz. Bununla birlikte beşeri sermayenin özelliklerine baktığımızda ise değişken bir yapıdan söz etmek mümkündür.

Beşeri sermaye, değişken bir özelliğe sahip olduğu için ülke insanların niteliğinde ve niceliğindeki sürekli değişimler beşeri sermaye üzerinde önemli etkiler bırakmaktadır. Beşeri sermayenin dinamik oluşu nedeniyle stoklanması mümkün değildir. Bu nedenle beşeri sermayenin kullanılmadığı her zaman dilimi onun kaybı anlamına gelmektedir. Beşeri sermaye nerede, ne zaman ve hangi şartlarda çalışacağına kendisi karar vermek durumdadır. Öte yandan, beşeri sermayenin devamlılığını sürdürebilmek için tüketici olarak asgari ihtiyaçları da bulunmaktadır. Bundan dolayı eğer beşeri sermaye, üretime koşulmaması ve bunun karşılığı olarak, müteşebbis ise kârını, işçi ise ücretini alamaması halinde, bir dizi insani ve sosyal problemlere neden olabilmektedir (Karagül, 2002:30). Ayrıca beşeri sermaye yatırımlarının

mikro etkileri; birey, aile ve firmalar üzerinde görülürken etkiler belirli alanlarda yoğunlaşarak ülkenin makro-ekonomik alanlarını da etkilemektedir. Örneğin, eğitim yatırımları sonucunda kişisel gelirlere meydana gelen artış, aile ve firma üzerinde etkilere sebep olabileceği gibi bunun yaygınlaşması; gelir dağılımını, teknolojik gelişimi, emek piyasasını, tarım ve sanayi sektörlerini, verimliliği ve bölgesel kalkınma farklılıklarını değişik oranlarda etkilemektedir (Yumuşak ve Bilen, 2000:82).

2.3. Ekonomik Kalkınmada Beşeri Sermayenin Rolü

18. ve 19 yy'da üzerinde yeterince durulmayan beşeri sermaye faktörü 20. yy'ın sonlarında, gelişmiş ülkelerde birçok ekonomik çalışmaya konu olmuş ve değişik boyutlarıyla ekonomik gelişmeyle olan ilişkisi analiz edilmiştir. Adı geçen çalışmalarda, beşeri sermaye olarak kabul edilen insani kalitenin, ülke gelişmesindeki payının oldukça yüksek olduğu gerçeğiyle karşılaşılmıştır (Karagül, 2002: 2).

Beşeri sermayenin ekonomik değerinin ilk analizi 1960 yılında S. Becker tarafından sunulan bir tebliğ ile yapılmış, sonrasında da Shultz, 1962 yılında bugün beşeri sermaye literatürünün klasığı olarak kabul edilen çalışmasını yayımlamıştır. Shultz söz konusu eserinde (Schultz, 1961:17), gelişmekte olan ülkelerde ekonomik ve sosyal kalkınmanın en büyük engelinin fiziki sermaye yetersizliğinden çok insan gücünün niteliksizliği ve yetersizliği olduğunu dile getirmiştir (Altay ve Pazarlıoğlu, 2007:98-99). İnsan gücünün niteliği ve yeterliliği konusundaki sorunlar kalkınma amacındaki ülkeleri zorunlu olarak beşeri sermaye yatırımlarına zorlamaktadır. Beşeri sermayeden kasıt özellikle eğitim alanı olmakla birlikte sağlık da kalkınma sürecinde beşeri sermayenin önemli bir sacayağını oluşturmaktadır. Bu yüzden *"beşeri kalkınma göstergeleri birçok yönü olmasına rağmen temelde, eğitim ve sağlık göstergelerine indirgenebilmektedir"* (Yumuşak ve Bilen,2000:84). Dünya

Bankası, ifade edilen çeşitli göstergeleri kullanarak bu konuda değerleri 0 ile 1 arasında yer alan bir indeks (Beşeri Kalkınma İndeksi) oluşturmuştur.

Bu bağlamda özellikle bilgi toplumu sürecinde kalkınma göstergesi olarak ön plana çıkan eğitim ve sağlık gibi kavramlar, beşeri sermaye açısından ele alınarak çeşitli değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Buna göre eğitim ve sağlık alanlarında iyileştirmeye yönelik yatırımların artması ülke kalkınması açısından olumlu etki yaratmaktadır. Burada önemli olan bir nokta ise eğitim ve sağlığın eş zamanlı olarak yatırıma dahil edilmesi ve böylelikle iki sektör arasında sinerjik bir etki yaratılarak kalkınmanın hızlandırılmasıdır. Eğitim ve sağlığa aynı anda yatırım yapılmasındaki amaç ise sağlıklı bireylerin daha iyi eğitilebilir olmasındandır.

Mushkin yaptığı ampirik çalışmada (Mushkin, 1962: 156), ekonomik gelişme sürecinde eğitim ve sağlığa eş zamanlı yapılan yatırımların olumlu etkilerini saptamıştır. Bu çerçevede sağlıklı ve eğitilmiş fertlerin, toplumda tüketici ve üretici olarak daha etkin davrandıkları tespit edilmiştir. Ayrıca, sağlıklı fertlerin daha iyi eğitilebilir olması gerçeği diğer bir husustur. Bir başka önemli nokta ise, sağlıklı insanların eğitilmesi halinde eğitim yatırımından daha uzun süreli yararlanma imkanı doğmasıdır. Bu bağlamda yine Türkiye dahil birçok gelişmekte olan ülkelerden gelişmiş ülkelere önemli miktarlarda beyin göçü yaşanmaktadır. Dolayısıyla bu ülkeler yetiştirdikleri beşeri sermayeyi de yeterince kullanamamaktadırlar. Bu nedenle az gelişmiş ülkeler eğitime yaptıkları yatırımın karşılığını yeterince alamamaktadırlar (Karagül, 2002:80). Oysa bir ülkedeki vatandaşların eğitim seviyesi, o ülkenin ekonomik kalkınması hakkında çok şey ifade eder. Bu, sadece ulaşılan bir ekonomik kalkınma aşamasının değil aynı zamanda gelecekteki büyüme potansiyeli için de iyi bir göstergedir. Dolayısıyla bir ülkenin değerli beşeri sermayesi, eğitim yoluyla geliştirilmeli ve işgücü piyasasıyla da desteklenmelidir (China.org.cn, 2004).

Çünkü eğitim, sosyo-ekonomik ihtiyaçların karşılanması için gereken nitelikli işgücünün yetişmesinde, kalkınma hedeflerine göre değişen talep yapısına uygun beceri ve bilgilerin aktarılmasında, kaynakların daha rasyonel/verimli bir biçimde kullanılmasında, daha sağlıklı politik seçimlerin yapılabilmesinde ve iyi yönetişimin gerçekleşmesinde, sağlıklı ve nitelikli istihdama hazır bir nüfusun oluşmasında önemli bir role sahiptir. Bu hazır nüfus, ekonomik kalkınma açısından, işsizliğin azalması anlamına gelmektedir. Kalkınmanın gerçekleşmesi de, sarmalı olumlu yönde etkileyerek, eğitime ayrılacak kaynakları çoğaltıp, ek kaynaklar yaratmaktadır. Eğitim hizmeti sağlanırken ekonomik, sosyal ve coğrafi dağılımdaki dengesizliklerin azalması, cinsiyete dayalı ayrımcılıkların ortadan kalkmasında ve istihdamdaki sektörel dağılımın üretimin yapısına ve değişimine uyum gösterebilmesinde, kalkınmanın etkisini (Atauz, 2002:1) görmek mümkündür.

Zira makro ve mikro ekonomik seviyelerde başarılı olabilmenin en önemli ve etkin nedenlerinden biri de yapılacak işin kapsamının gerektirdiği nitelikte yetenek ve eğitim- öğrenimle donanımlı insan kaynaklarına sahip olmaktır. Başka bir deyişle, bir ülke ekonomisinin veya bir işletmenin uzun vadede başarısı, sahip olunan insan gücü kaynaklarının nitelikleri ile sınırlı ve orantılıdır. Fiziksel (makineler-tesisler), mali veya doğal kaynaklar ne denli büyük olursa olsun nitelikli insan gücü (beşeri sermaye) olmadan ne ülke ekonomisinin ne de işletmelerin uzun vadede kalıcı bir başarıya ulaşması düşünülemez (Gürak, 1989). Bununla birlikte eğitim, ekonomik kalkınmada lokomotif bir güç olmakla birlikte Japonya ve Almanya örneğinde olduğu gibi iyi eğitilmiş insan gücüne yani beşeri sermayeye sahip olan ülkelerin daha hızlı kalkınma sürecine girebildiğini (Öztürk, 2005:15-16) söyleyebiliriz. Zira eğitimin Japonya'nın ekonomik kalkınmasında oynadığı rol yadsınamaz boyutlardadır (www.mext.go, 1963).

Öte yandan Asya kaplanlarını da böylesi bir sürece dahil etmek mümkündür. Nitekim kalkınma deneyimleri sayesinde Asya kaplanları olarak nitelendirilen Malezya, Tayland ve Kore'de 1960'ta okuma yazma oranı sırasıyla %50, %68 ve %71 iken, bu oranlar 1998'de bu üç ülkenin tamamında %90 ve daha üstünde gerçekleşti. Aynı şekilde bu ülkelerdeki yaşam beklentisi 1960'ta yıllık ortalama 52 iken, bu oran 1980'de 71 yıl olmuştur. Buna karşılık yaşam beklentisi, Hindistan ve Pakistanda 1960 ve 1990'da sırasıyla 45 ve 60 yıl olarak gerçekleşmiştir. Malezya, Tayland ve Kore sürekli insan faktörüne (örneğin eğitim) yönelik politikalar geliştirmiş ve yüksek bir beşeri sermaye düzeyi elde etmişlerdir (Bloe, 2004:3).

Bu bağlamda yaşam beklentisindeki dikkat çekici ilerlemeler ve yüksek okuma yazma oranları kapsamında da ele alınabilen beşeri sermayenin yüksek kişi başı geliri ve ekonomik kalkınmayı doğrudan etkilediğini (ESCAP, 2001:7) hatta kalkınma üzerindeki doğrudan etkilerinin yanı sıra kalkınmayı etkileyen diğer faktörleri de etkileyerek dolaylı bir etkiye sahip olduğuna dair ampirik bulgular mevcuttur. Beşeri sermayenin ekonomik kalkınma sürecinde özellikle fiziki sermaye, sağlık veya teknoloji gibi bazı üretim faktörlerinin birikmesinde motive edici etkisinin yanı sıra kalkınmayı olumsuz etkileyen nüfus artışı ve bebek ölümleri gibi faktörleri de etkisiz kılması gibi olumlu etkileri vardır (Küçükkalay ve Türkcan, 2008:125). Bu nedenle ekonomik büyümeyi genel olarak fiziki sermayenin verimliliğini artırma, verimlilik artışı sağlama, istihdam olanakları yaratma, teknolojik gelişme ve yayılma etkileri ortaya çıkarma yoluyla etkileyen (Çakmak ve Gümüüş, 2005: 61) beşeri sermayenin, ekonomik kalkınma sürecinde çok önemli bir rol oynadığını (Hers, 1998:36) söylemek mümkündür. Dolayısıyla kalkınmak isteyen ülkelerin beşeri sermaye yatırımlarına özellikle de eğitim ve sağlık alanındaki yatırımlara önem vermeleri büyük önem arz etmektedir.

Bu noktadan hareketle baktığımızda günümüzdeki kalkınma çabalarının ve çalışmaların, gelişmekte olan ülkelerin işgücüne yönelik yüksek eğitim talepleri, teknolojik otomasyon ve yönetim becerileri gibi alanlar üzerinde yoğunlaştığını görmekteyiz. Çünkü düşük işçilik maliyeti, yatırımları çekmek için artık yeterli değildir ve işgücü maliyet farklılıkları veya hammaddeye olan yakınlık gibi faktörlerin yerine yerel işgücü (özellikle de beşeri sermaye) önem kazanmaktadır. Beşeri sermaye potansiyeli güçlü olan ülkeler sermayeyi kendilerine çekerken aynı zamanda eğitilmiş bir nüfusa sahip oldukları için artan siyasi, sosyal ve ekonomik katılım sayesinde olumlu etkilenmektedirler. Bu nedenle beşeri sermayeye yatırım yapmanın, herhangi bir ekonomik kalkınma politikasının önemli bir parçası olması gerektiği (Bloer, 2004) rahatlıkla söylenebilir. Nitekim 93 ülkeyi kapsayan ampirik bir çalışmada (Agiomirgianakis, Asteriou and Monastiriotis, 2002:177) beşeri sermayenin ekonomik gelişme üzerindeki etkileri açıkça görülürken özellikle eğitim seviyesindeki artışın ekonomik büyüme üzerinde güçlü bir biçimde etkili olduğu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla *“eğitim ve kalkınma arasında çok sıkı bir ilişki söz konusu olup, eğitim olmadan iktisadi kalkınma gerçekleştirilemez”* (Öztürk, 2005:16) diyebiliriz. Yapılan çalışmaların büyük bir bölümünde ekonomik kalkınma için beşeri sermayenin önemine vurgu yapılırken aynı zamanda bu yöndeki yatırımların da artırılması gerektiğine dikkat çekilmektedir.

Çünkü Barro (1991) gibi yazarlara göre, beşeri sermaye stoku bakımından güçlü olan ülkeler, teknolojiyi daha etkin kullanarak, toplam faktör verimliliğini daha çok artırabilir ve böylece ekonomik büyümeyi hızlandırabilirler (Barro,1991:410). Bununla birlikte bir ekonomide ortaya çıkan yüksek büyüme oranı ile sağlanan gelir artışı; hükümetler tarafından sağlık, eğitim, konut, bölgesel dengesizlikle mücadele, meslek ve iş edindirme programları ile yoksulluğu giderici politikalara yönelik harcamalara aktarılırsa beşeri sermaye düzeyi daha da artacaktır. Aksi halde yani beşeri sermayesi yetersiz olan ekonomilerde başta yatırımların verimliliği düşük olacak ve

bu durum ekonomik büyümenin hızını da kesecektir. Beşeri sermaye yatırımları ve büyüme oranlarının düşük olduğu bir ekonomi başta gelişmenin sürükleyici gücü olan sanayi üretiminin yetersiz olmasına neden olurken, bilgi teknolojilerini geliştirme ve kullanma yeteneğine de sahip olamamaktadır. Özellikle beşeri sermayenin insanların keşfetme yeteneği ve ortamlarını geliştirdiği ve rekabet gücünün önemli kaynaklarından olan teknolojinin verimliliğini de artırdığı bilinen bir olgudur (Altay ve Pazarlıoğlu, 2007:99).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

Ekonomik kalkınma büyümeye nazaran oldukça geniş bir çerçevede ele alınmakla birlikte gerek nicel gerekse nitel yönlü bir olgudur. Ekonomik büyümeyi de içine alacak şekilde sermaye birikimini, sanayileşmeyi ve bir bütün olarak yapısal bir değişimi ifade eden kalkınma, gelişme yolundaki tüm ülkelerin ortak hedefidir. Zira kalkınmanın nihai hedefinde toplumsal yaşamdaki standartların arttırılması vardır (Şen, Saruç ve Keskin, 2008:229-265). Bu bağlamda ekonomik kalkınmayı toplumsal bir olgu olarak ele alan çeşitli yaklaşımlar (Yavilioğlu, 2001:111) geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlara göre kalkınma gibi birden çok faktörden etkilenen toplumsal bir olgunun doğru ve tutarlı bir analizinin yapılabilmesi için ekonomiyi de içine alacak şekilde sosyo-kültürel ve psikolojik faktörler temelinde bir yöntem geliştirilmelidir. Ayrıca ekonomik kalkınmayı toplumsal yapının içerisinde ele almanın gerekliliğine vurgu yapan Bottomore (2000:121-122), toplumsal yapının; sosyo-kültürel, siyasal, psikolojik ve ekonomik bütünü içine aldığı belirtmektedir. Yani “toplumsal yapı”, ekonomi, siyaset, kültür, eğitim ve aile gibi temel kurumların ve grupların toplamından ibarettir. Dolayısıyla ekonomik kalkınma süreci bütün bu alanlarda atılacak adımlara bağlı olarak gelişebilecektir.

Zira ekonomik kalkınmanın ardında, insan ögesine yapılan yatırımlar bulunmakla birlikte nihai hedef genel olarak yaşam standartlarının iyileştirilmesi vardır.

Aksi halde bir ülkede gelir dağılımı adaleti bozuluyorsa, ülkenin eğitim ve sağlık hizmetleri geniş kitlelere ulaşamıyorsa, konut ve sosyal güvenlik hizmetleri sürekli geriliyorsa, milli gelir kapsamlı bir şekilde artsa bile, ekonomik kalkınmadan söz etmek imkânsızdır. Bu yüzden gerçek bir kalkınmadan söz etmek için, okur-yazarlığın yükselmesi, eğitilmiş ve uzmanlaşmış işgücünün artması, tüm nüfusun sosyal güvenlik şemsiyesi altına alınabilmiş olması ve bu arada işsizliğin yüzde 1 veya 2'lerde seyretmesi gerekmektedir (Kongar, 2006). Saydığımız bu kriterler ekonomik kalkınma sürecinde insana yapılacak yatırımların önemine işaret ederken beşeri sermayenin kalkınmada üstlenebileceği rollere de dikkat çekmektedir.

Özünde insana yapılan yatırımları ifade eden ve genellikle eğitim ve sağlık ekseninde analizlere konu olan beşeri sermaye olgusu, ekonomik kalkınmanın önemli bir itici gücünü temsil etmektedir. İyi eğitilmiş, yetiştirilmiş ve sağlıklı bireylerden oluşan toplumlarda sosyo-kültürel gelişmenin ekonomik gelişmeyi beraberinde getirdiği, ekonomik gelişmenin de sarmal şeklinde tekrar sosyo-kültürel gelişmeye yol açtığını söylemek mümkündür. Beşeri sermayenin elbette ki bu gelişmelerden farklı sonuçları da bulunmaktadır. Özellikle eğitim alanında yapılacak yatırımlara bağlı olarak verimliliğin artırılması uluslar arası rekabette üstünlük sağlamanın yanı sıra maliyetleri de önemli ölçüde düşürmeye yardımcı olacaktır. Ülke içindeki gelir dağılımını da etkileyen beşeri sermaye yatırımları (özellikle eğitim alanında) ülkelerin ekonomik kalkınma süreçlerinde önemli roller üstlenmektedir.

Eğitimin yanı sıra sağlık alanındaki yatırımlar da ekonomik kalkınma sürecinde önemli bir rol üstlenmektedir. Nitekim toplumsal sağlık düzeyindeki olumlu göstergeler verimliliğe yansıtacağından dolayı ekonomik kalkınma da bundan olumlu yönde etkilenecektir. Toplumsal sağlık düzeyini kabaca; bebek ölüm oranları, yeterli beslenme, ortalama ömür, hastalık

türü/sayısı ve sağlık sistemine ilişkin çeşitli göstergeler bağlamında değerlendirmek mümkündür.

Bu bağlamda hastalıkların sürekli ve çok sayıda olması, çalışan kişileri zayıflatacağı için, emek verimliliği düşecek ve ekonomik büyüme yavaşlayacaktır. Aynı şekilde bebek ve çocuk ölüm oranları ile ortalama ömür göstergeleri emek arzıyla doğrudan bağlantılı olduğu için, bu göstergeleri pozitif olan toplumlarda beşeri sermaye kaliteli olduğundan verimlilikte artış yaşanacak ve sonuçta ekonomik büyüme gerçekleşebilecektir. Kısacası; sağlık alanında yapılacak yatırımlarla beşeri sermayenin kalitesinin artırılması sağlanarak çalışanların verimlilikleri artırılırsa ekonomik büyüme de bundan olumlu etkilenecektir diyebiliriz. Sonuç olarak baktığımızda beşeri sermayenin ekonomik kalkınmaya katkı sağlaması için sadece eğitim ve sağlık alanında yatırım yapılması kuşkusuz yeterli değildir. Aynı zamanda mevcut beşeri sermayenin “beyin göçü” şeklinde ülkeden göç etmesini engelleyen, onların istihdamını sağlayan ve gelir dağılımından adilce faydalanmalarını sağlayan çeşitli sos-ekonomik politikalar da hayata geçirilmelidir. Eğitim ve sağlık alanındaki yatırımlar böylesi politikalarla desteklenirse ekonomik kalkınma çabaları da elbette ki daha anlamlı olacaktır.

KAYNAKÇA

AGIOMIRGIANAKIS, G. Asteriou D. and Monastiriotis V. (2002), “Human Capital and Economic Growth Revisited: A Dynamic Panel Data Study”, *International Advances in Economic Research*, Vol.8, Number 3, pp. 177-187.

ALTAY, Asuman ve Pazarlıoğlu, M. Vedat (2007), “Uluslararası Rekabet Gücünde Beşeri Sermaye: Ekonometrik Yaklaşım”, *Selçuk Üniversitesi Karaman İİBF Dergisi*, Sayı 12, Yıl 9, ss.96-108.

APPLETON, Simon and Teal, Francis (1998), "Human Capital and Economic Development", *A background paper prepared for the African Development Report*

ATEŞ, H. Sanlı, Çabuk, Altan and Erk, Nejat (1998), "Long-Run Growth and Physical Capital-Human Capital Concentration", *Working Paper presented at the International METU Conference on Economics*, Ankara, Turkey.

BARRO, R.J (1991), "Economic Growth in a Cross-Section of Countries", *Quarterly Journal of Economics*, 106(2), pp. 407-443.

BAŞKAYA, Fikret (2005), *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, Maki Basın Yayın, Ankara

BEKMEZ, Selahattin, Köne A.Ç. ve Günal, D (2009), "Beşeri Sermaye'nin Türkiye'de Bölgeler Arası Ekonomik Gelişme Açısından Önemi", *TİSK Akademi*, Cilt:4, Sayı:7, ss.67-82.

BOTTOMORE, T. B (2000), *Toplumbilim*, (Çev: Ünal Oksay) Der Yayınları, İstanbul

CHANG, Ha-Joon (2007), *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*, Çev: Tuba Akıncılar Onmuş, İletişim Yayınları, İstanbul.

CROCKER, David A (1991), "Toward Development Ethics", *World Development*, Vol: 19, No: 5. pp. 457-483

ÇAKMAK, Erol ve Gümüş, Sevda (2005), "Türkiye'de Beşeri Sermaye Ve Ekonomik Büyüme: Ekonometrik Bir Analiz (1960 - 2002)", *Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi*, 60 (1), ss.59-72.

DÜLGEROĞLU, Ercan (2003), *Kalkınma Ekonomisi*, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayını, Bursa.

ERCAN, Fuat ve Biçer, Özgün (2005), “İktisat ve Kalkınma Ekonomisi: Kalkınma İdeolojisinin Sosyalizasyonu Olarak Kalkınma Ders Kitaplarının Eleştirisi”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, 16. Cilt, 57. Sayı, ss.51-102.

ERKAN, Hüsnü (1998), *Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara

ESCAP (2001), “Role of Human Capital in Economic Development: Some Myths and Realities”, *Least Developed Series*, No. 6. Development Research and Policy Analysis Division,. United Nations Publications, pp.3-14.

HAN, Ergül ve Kaya. Ayşen A (2008) , *Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika*, Nobel Yayınları, Ankara

HELLIWELL, John F (2001), “Social Capital, the Economy and Well-Being”, *The Review Of Economic Performance And Social Progress*, pp. 43-60.

HERS, Johannes (1998), “Human Capital and Economic Growth: A Survey of the Literature” *CPB Report*, pp. 36-41.

KAR, Muhsin ve Ağır, Hüseyin (2003), “Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik Testi”, *II. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı*, İzmir, ss.181-190.

KARAGÜL, Mehmet ve Masca, Mahmut (2005), “Sosyal Sermaye Üzerine Bir İnceleme”, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1:37-52

KARAGÜL, Mehmet (2002), “Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü ve Türkiye Boyutu”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları*, No: 37. Afyon

KİBRİTÇİOĞLU, Aykut (1998), “İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri”, *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 53, No. 1-4, ss. 207-230.

LUCAS, Robert. E (1998), “On The Mechanics of Economic Development”, *Journal of Monetary Economics*, 22, pp.3-42.

MINCER, Jacob (1958), “Investments in Human Capital and Personal Income Distribution”, *Journal of Political Economy*, Vol. 56, pp. 281-302

MUSKIN, S.J (1962), “*Health as an Investment*”, *Journal of Political Economy*, Vol. 70, No. 5, Part 2, pp.129-157.

NESTEROVA V. Daria & Sabirianova, Z. Klara (1998), “Investment in Human Capital Under Economic Transformation in Russia”, *EERC Working Paper Series*, No: 99/04

OECD (1998), *Human Capital Investment*, CERI Publishing, Paris

ÖZTÜRK, Nazım (2005), “İktisadi Kalkınmada Eğitimin Rolü”, *Sosyo Ekonomi*, ss.1-18.

PARTANT, François (2005), *Kalkınmanın Sonu*, Çev: F. Başkaya, Maki Basın Yayın, Ankara

REBELO, S (1991), “Long Run Policy Analysis and Long Run Growth” , *Journal of Political Economy*, 99(3), pp. 500-521.

SCHULTZ, W. T (1961), "Investment in Human Capital", *American Economic Review*, 61: 1.17.

SOMEL, Cem (2001) "Küreselleşen Dünyada Kalkınma Stratejisi Nasıl Olmalı?" *Mülkiye Dergisi*, Cilt: XXV, Sayı: 229, ss. 185-200.

ŞENSES, Fikret (1996), "Gelişme İktisadı ve İktisadi Gelişme: Nereden Nereye?", *Kalkınma İktisadi, Yükselişi ve Gerilemesi*, içinde, Derl: Fikret Şenses, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.93-128.

ŞENSES, Fikret (2004), "Neoliberal Küreselleşme Kalkınma İçin Bir Fırsat mı, Engel mi?", içinde S. Dedeoğlu ve T. Subaşat (Der.) *Kalkınma ve Küreselleşme*, Bağlam Yayıncılık, ss.13-54.

ŞENSES, Fikret (2004), "Neoliberal Küreselleşme Kalkınma İçin Bir Fırsat mı, Engel mi?", *Working Paper in Economic*, METU-Economic Research Center, Ankara, (04/09), ss. 1-28.

TABAN, Sami ve Kar, Muhsin (2008), "Beşeri Sermaye ve Kalkınma", içinde, Sami Taban ve Muhsin Kar (Edit.), *Kalkınma Ekonomisi*, Ekin Yayınevi, Bursa, ss.325-3351.

TANSEL, Aysıt ve GÜNGÖR, Nil Demet (1997), "The Educational Attainment of Turkey's Labour Force: A Comparison Across Provinces and Over Time", *METU Studies in Development*, 24,(4), pp.531-547.

TEMPLE, Jonathan (2001), "Growth effects of education and social capital in the OECD countries", *Discussion Paper*, No: 01/520

WALLERSTEIN, Immanuel (2006), "Kalkınmacılık ve Küreselleşmeden Sonrası Ne?", (Çev.) Yusuf Okan

Kavuncu, *Küreselleşme Okumaları*, (Edit.) Kudret Bülbül, Kadim Yayınları, Ankara, ss. 139-151.

YAVİLIOĞLU, Cengiz (2001), “Ekonomik Kalkınma ve Motivasyon Arasındaki İlişki”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, ss. 109-130.

YAVİLIOĞLU, Cengiz (2002), “Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi Ve Kavramsal Kökenleri, Cumhuriyet Üniversitesi”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, ss.59-77.

YELDAN, Erinç (2002), “Neoliberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler”, *Praksis*, Sayı:7, ss. 19-34.

YUMUŞAK İbrahim G. ve BİLEN, Mahmut (2000), “Gelir Dağılımı - Beşeri Sermaye İlişkisi ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”, *K. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 1, ss. 77-96.

YARARLANILAN ELEKTRONİK KAYNAKLAR:

GÜRAK, Hasan (1989), “Kalkınmada Zihinsel Emek (Beşeri Sermaye Faktörü”, http://www.bilgiyonetimi.org/cm/pages/mkl_gos.php?nt=473 (Erişim: 05.06.2009)

BLOE, P. Diasmer (2004), “Development and Human Capital”, *The Heinz Journal*, Volume 1, Issue 1, <http://journal.heinz.cmu.edu/articles/development-and-human-capital/> (Erişim: 17.06.2009)

KONGAR, Emre (2006), “Ekonomik Büyüme ve Kültürel Kalkınma” http://www.kongar.org/makaleler/mak_mi.php, (Erişim: 31.05.2009)

WOOLCOCK, Michael (2000), “The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic

Outcomes”,<http://www.oecd.org/dataoecd/5/13/1824913.pdf> (Erişim: 18.06.2009)

YELDAN, Erinç (2005), “İktisadi Kalkınma ve Emperyalizmin Yürütücü Kurumları”,
http://www.bilkent.edu.tr/~yeldane/Yeldan23_4May05.pdf
(Erişim: 15.06.2009)

----- “Investing in Education, Human Capital and Economic Development” June 29, 2004,
<http://www.china.org.cn/english/2004/Jun/99696.htm>
(Erişim: 12.06.2009)

-----“Japan’s Growth And Education 1963, Role of Education in Economic Development in Japan”, 1963,
http://www.mext.go.jp/b_menu/hakusho/html/hpae196301/hpae196301_2_005.html (Erişim:12.06.2009)